

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ PARALELİZMİN LİŊVOPŊETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – “Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Gülənbər Rza qızı Abbasova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor
Gürər İbrahim oğlu Gülsevin

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Bənövşə Eldar qızı İbrahimova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilikdə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onun dilçilik elementi kimi poeziyada interpretasiyası, funksiyaları və tədqiqatı məsləhətləri hələ də tam və hərtərəfli həllini tapmamışdır. Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilikdə bu sahədə bir çox mübahisəli məsələlər mövcuddur. Paralelizm və onun linqvistik xüsusiyyətlərini ayrılıqda Azərbaycan və ingilis poeziyasında tədqiqatçılar tərəfindən geniş və müfəssəl araşdırılmışdır. Lakin müxtəlifsystemli dillərin materialına əsaslanan bu araşdırmalarda hələ ki linqvopoetik xüsusiyyətlərin araşdırılıb ortaya çıxarılmasına dair məsələnin konkret həllinə istiqamətlənmiş monoqrafik işlər müşahidə olunmur.

Müəlliflərin dil və üslub xüsusiyyətlərində paralelizmin rolunu müəyyələşdirilməsi və şəirdə paralelizm yaradan vasitələrin geniş təhlili bu tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən cəhətlərindəndir.

Digər tərəfdən paralelizmin təsnifatının aparılması ilə bağlı problemlər də öz həllini gözləyir. Paralelizmin müxtəlif növləri ayrılıqda araşdırılsa da, onun qrupları və yarımqrupları tam və müfəssəl şəkildə qeyd olunmamışdır. Paralelizmin linqvopoetik təzahürünə simmetriya prinsipinə əsaslanan yanaşma onun dil və üslub funksiyalarının başa düşülməsində vacib rol oynayır.

Paralelizmin spesifik forması olan xiazm ingilis dilçiliyində geniş öyrənilsə də, Azərbaycan dilçiliyində “əks paralelizm” kimi tanınmış, lakin linqvopoetik cəhətdən geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Xiazmin hər iki dilin poeziya nümunələri əsasında müqayisəli araşdırılması məsələyə yeni və kontrastiv yanaşmanın tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Paralelizmə təkcə sintaktik fiqur kimi deyil, dilin müxtəlif qatlarında təzahür edən universal linqvopoetik anlayış kimi yanaşılması tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas amildir. Azərbaycan dilində əsasən tədqiqata cəlb olunmamış fonoloji və fonoprosodik səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin hər iki dilə məxsus ortaq və fərqli xüsusiyyətlərinin müqayisəsi müasir dilçilik üçün yeni və aktual mövzulardan olmuşdur və

paralelizmin bu səviyyələrdə reallaşma mexanizmləri vasitəsilə bədii mətndə ritmik karkas yaratması müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində morfoloji səviyyədə paralelizmin tədqiqinə az yer ayrılır. Bu səviyyədə paralelizm morfoloji təkrarlar və qrammatik kateqoriyaların simmetriyası əsasında nəzərdən keçirilir ki, bu da Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuş sahələrdən biridir.

Azərbaycan dilində paralelizm leksik səviyyədə əsasən sinonimlərin işlədilməsi və müvazilik halları çərçivəsində araşdırılmışdır; onun sinonim, omonim və antonim münasibətlər sistemi daxilində öyrənilməsi isə mövzuya yeni yanaşmanın mövcudluğunu göstərir.

Semantik səviyyədə paralel konstruksiyaların mənə bütövlüyünü təmin edən izosemantizm prinsipləri, mənə qütbləşməsi və bədii obrazın emosional dərkə üçün zəruri olan semantik tutumun araşdırılması işin aktuallığını tamamlayır; çünki bu səviyyə digər struktur səviyyələrin yaratdığı formanın məntiqi və ideoloji məzmununu ifadə edir.

Bədii dilin emosional-ekspressiv yükünü daşıyan paralelizmə sintaktik səviyyədə sintaqm və cümlə strukturlarının simmetriyası kimi yanaşma tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir. Bu ierarxik yanaşma paralelizmə dil sisteminin müxtəlif səviyyələrini əhatə edən vahid linqvopoetik mexanizm kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Paralelizmlər araşdıran dilçi alimlər sırasında R.Yakobson, R.Louz, C.Kuqel, A.Berlin, C.Liç, C.Foks, Q.M.Hopkins, T.Kollins, Y.Lotman, R.Austerlitz, S.Qeller, E.Qrinsteyn, Y.M.Meletinski, A.N.Veselovski, V.M.Jirmunski, O.Brik və İ.M.Astafeyavanın adlarını çəkmək olar. Eyni zamanda, Azərbaycan dilçiliyində K.Abdullayev, M.Adilov, K.Vəliyev, Ə.Abdullayev, A.Bəylərova və başqalarının tədqiqatları böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu araşdırmalar müxtəlif-sistemli dillərin materialına əsaslanaraq paralelizm və onun növlərini həm nəzəri, həm də təcrübi səviyyələrdə öyrənməyə kömək edir.

Tədqiqatın obyektı və predmentı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizm və onun ifadə vasitələridir. Tədqiqatın predmeti isə paralelizmin hər iki dildə linqvopoetik xüsusiyyətlərinin verilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan və ingilis dilçiliyində paralelizmin linqvopoetik anlayış kimi nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh etmək, bu sahədəki mübahisəli məqamları və təsnifat prinsiplərini aydınlaşdırılması;

- hər iki dilin poetik nümunələri əsasında paralelizmin diaxronik və sinxronik aspektdə təkamülünün izlənilməsi və linqvopoetik təzahür formalarının kompleks şəkildə təhlili;

- paralelizm fenomenini fonoloji, morfoloji, leksik, semantik və sintaktik səviyyələr üzrə tədqiq edərək bu strukturları formalaşdıran dil vasitələrinin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- iki müxtəlif sistemli dilin materialı əsasında paralelizmin reallaşma mexanizmlərini müqayisə etmək, tipoloji oxşarlıq və fərqlərin (sistemlilik, ritmik tənzimləmə və s.) aydınlaşdırılması;

- paralelizmin bədii mətnə funksiyalarını müəyyənləşdirməklə, onun müəllif üslubunda interpretasiya yollarının və rolunun əsaslandırılması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis poeziyasından seçilmiş zəngin bədii materialların təhlili üçün əsas metod kimi müqayisəli-tipoloji yanaşma tətbiq olunmuşdur. Müxtəlif sistemli dillərin materialları kontrastiv-tipoloji kontekstdə qarşılaşdırılmış, müşahidə, ümumiləşdirmə və interpretasiya üsullarından istifadə edilmişdir. Paralel strukturların daxili nizamı və estetik funksiyası struktur-semantik və linqvopoetik təhlil vasitəsilə araşdırılmış, fenomenin tarixi kökləri və müasir bədii diskursdakı rolu isə diaxronik-sinxronik yanaşma ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Paralelizm bədii mətnin daxili nizamını təmin edən universal struktur sabitidir; lakin onun reallaşma formaları dilin tipoloji quruluşundan asılı olaraq spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. Struktur-semantik təşkilin simmetriya və asimmetriya vəhdəti üzərində qurulması fonunda, inversiv paralelizm (xiazma) ideyanın

dinamikasını və emosional gərginliyi tənzimləyən mühüm struktur element kimi çıxış edir.

2. Kanonik (sistematik) paralelizmlər Azərbaycan poeziyası üçün xarakterik olduğu halda, ingilis dilli bədii mətnlərdə bu gözlənti zəifdir və paralelizmlər daha çox təsadüfi və aralıqlı xarakter daşıyır. Bu, Azərbaycan dilinin iltisacı və ingilis dilinin analitik təbiətindən qaynaqlanan bir qanunauyğunluqdur.

3. Paralelizm yalnız sintaktik səviyyədə deyil, dilin fonoloji, leksik, morfoloji və semantik qatlarında da sistemli şəkildə reallaşan universal poetik mexanizmdir. Yazılı nitqdə paralellik əsasən sintaktik və leksik vasitələrlə, şifahi nitqdə isə prosodik vasitələrlə və səs ahəngləşməsi ilə tamamlanır.

4. Poeziyada metrik sistem və vəzn paralelizmin fundamental struktur mexanizmidir. İngilis poeziyasında paralellik əsasən vurğu zirvələrinin simmetriyasına (izoxronizm), Azərbaycan poeziyasında isə heca kəmiyyətinin bərabərliyinə (izosillabizm) söykənir.

5. Sintaktik paralelizm bədii mətnin ritmik-intonasiya modelini formalaşdıran mərkəzi amildir. Azərbaycan poeziyasında bu struktur heca vəzninin daxili qanunauyğunluqları və nitq təqti vasitəsilə təbii şəkildə, ingilis poeziyasında isə fərdi-üslubi seçim və kayzura (ritmik fasilə) vasitəsilə mütənəsbibliyi təmin edir.

6. Paralelizmin funksional sistemi bədii mətnin kompozisiya, ritm və ideya bütövlüyünü tənzimləyən fundamental-struktur funksiyalarla, emosional-ekspressiv yükü artıran törəmə-estetik funksiyaların qarşılıqlı vəhdətindən ibarətdir.

7. Paralelizm müəllif üslubunda semantik polyarizasiya və izosemantizm vasitəsilə bədii təsirin intensivliyini artıran struktur mexanizmdir. Bu fenomen dil deviasiyası ilə vəhdətdə çıxış edərək oxucu qavrayışının avtomatlaşmasını pozur və mətndə estetik “ekstra-qaydalılıq” yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis poeziyasında paralelizm linqvopoetik yanaşma ilə araşdırılmış, bu dillərdəki oxşarlıqlar və fərqlər müqayisəli-tipoloji kontekstdə təhlil edilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq paralelizmin fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və semantik səviyyələrdə təzahürləri sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqatda paralelizmin ritmik-metrik

funksiyası ingilis poeziyasında vurğu simmetriyasına (izoxronizm), Azərbaycan poeziyasında isə heca kəmiyyətinin bərabərliyinə (izossillabizm) əsaslanan mexanizm kimi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan poeziyasında paralelizmin kanonik (sistematik) formaları, ingilis poeziyasında isə təsadüfi və aralıqlı paralelizmlər müəyyən edilmiş, onların kompozisiya, ritm, ideya və emosional-ekspressiv funksiyaları araşdırılmışdır. Həmçinin paralelizmin müəllif üslubuna təsiri və dil deviasiyası ilə estetik “ekstra-qaydalılıq” yaratması araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti paralelizmin linqvopoetik təbiətinin müxtəlif dil səviyyələri üzrə sistemləşdirilməsi, müəllif üslubunda interpretasiya yollarının və struktur funksiyalarının müəyyən edilməsi ilə şərtləndirilir. İşin müqayisəli-tipoloji müstəvidə aparılması müxtəlif sistemli dillərdə (Azərbaycan və ingilis) paralelizm fenomeninə dair nəzəri baxışları zənginləşdirir və bədii mətnin təşkili prinsiplərini dərinləşdirir.

İşin əsas praktik əhəmiyyəti Azərbaycan və ingilis poeziyasından götürülmüş nümunələr əsasında paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Nəticələr həm bu dillərdəki oxşar və fərqliliklərin müəyyən edilməsinə, həm də paralelizm və interpretasiya yolları barədə seminar və mühazirələrin keçirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, dissertasiya materialları ali məktəblərin filologiya fakültələrində dil nəzəriyyəsi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, müqayisəli dilçilik və digər əlaqəli fənlərin tədrisi və elmi araşdırmalarda mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları ilə əlaqədar respublika elmi jurnallarında, habelə xaricdə (Türkiyədə, Ukraynada, Bolqarıstanda, Özbəkistanda) 11 məqalə və 10 konfrans materialı çap olunmuş, elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 9788 işarə; I fəsil – 32 səhifə, 58152 işarə;

II fəsil – 36 səhifə, 64327 işarə; III fəsil – 57 səhifə, 98920 işarə; nəticə – 4 səhifə, 7467 işarə. Dissertasiyanın ümumi həcmi 154 səhifə, 238654 işarədən ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın *birinci* fəslı **“Paralelizmin dilçilikdə tədqiqı və onun elmi-nəzəri aspektləri”** adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir.

Dissertasiyanın **“Dilçilik tədqiqatlarında paralelizm fenomeni”** I paraqrafında həm dilçilikdə, həm də poeziyada işlənən paralelizm ekspressivlik yaradan mühüm ritorik vasitələrdən olan paralelizmin dilçilik tədqiqatlarında yer alması tarixindən bəhs edilir. İlk əvvəl poeziyada araşdırılan və sonralar dilçilik termini kimi tədqiqata cəlb edilən paralelizm bir çox dilçilər tərəfindən öyrənilmiş, diaxronik və sinxronik aspektlərdə araşdırmalara cəlb edilmiş və ondan məharətlə istifadə edən müəlliflərin dil və üslub xüsusiyyətləri geniş tədqiq edilmişdir.

İlk vaxtlar paralellik antik dövrlərə gedib çıxan ənənəvi ritorika çərçivəsində tədqiq edilmişdir. Lakin zaman keçdikcə alimlər paralellik prinsiplərinin nədən ibarət olduğunu və necə dəqiq konstruksiya şəklində qurulduğunu ciddi araşdırmış, Bibliyadan başqa materialları tədqiq etmişlər. Məsələn, XIX əsrin sonlarında A.N.Veselovski paralelliyin folklor ənənələrinə də xas olduğunu qeyd etmişdir.¹

1753-cü ildə Louz Robert dini məzmunlu mətnlərdə eyni mənənin müxtəlif sözlərlə ifadə edilməsi və ya eyni sözlərin müxtəlif

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н.Веселовский – Москва: Высшая школа, – 1989, – с. 116.

mənalarda işlədilməsi hallarına tez-tez rast gəldiyini ilk dəfə diqqətə çatdırmışdır. Onun fikrincə, *“Dildə oxşarlıq bərabərliyə, fərqliliklər isə ziddiyyətə aparmaqla dili daha rəngarəng edir və poetik çalarlığını artırır”*.² Misrada oxşar qrammatik quruluşları paralelizm adlandıran R.Louz uyğunluq təşkil edən misraları paralel misralar, bu misralarda uyğun olan söz və söz birləşməsi isə paralel terminlər hesab edir. Louzdan fərqli olaraq, o, paralelizmi qeyri-dini, yəni dünyəvi məzmunlu mətnlərdə araşdırmışdır. R.Yakobson paralelizmi poeziyanın mühüm elementi və poetik dilin əsas funksiyası hesab etsə də, bu mövzuya onun qədər linqvistik perspektivdən yanaşan olmamışdır. R.Yakobson ən çox istinad edilən *“Dilçilik və poeziya”* məcmuəsində ilk dəfə paralelizmdən bəhs etmiş və nümunələr gətirmişdir. O, ilk əvvəl poeziya və dilçilik əlaqələrinə işarə edərək dilin poetik funksiyasından danışır. *“The Horrible Harry”* nümunəsini misal gətirən dilçi bu nümunədə *“horrible”* sözünün sinonimlərinin işlədilməməsinin səbəbinə diqqət çəkir və bunu səslərin ahəngləşməsi ilə əlaqələndirir. O, dilin heç vaxt poeziyanı məhdudlaşdırma bilmədiyini və onların birlikdə daxili əlaqədə olduğunu qeyd edir.³

R.Yakobsonun paralelizmin tədqiqinə dilçilik aspektindən yanaşması araşdırmaların istiqamətini tamamilə dəyişmişdir. Artıq paralellik dilin bütün səviyyələrini (leksika, morfologiya və sintaksis) əhatə edən universal bir fenomen kimi başa düşülürdü. R.Yakobson C.Hopkinsin *“məna fərqliliyi və səs oxşarlığı olan səslərin qafiyələnməsi”* fikrini əsas tutaraq antiqrammatik, aqrammatik və qrammatik qafiyə anlayışını irəli sürür.

T.Kolins paralelizmə dair araşdırmalarında semantikadan çox qrammatikanı əsas tutmuşdur. Halbuki onun tədqiqatları paralel quruluşun mənasına fikir vermədən qrammatik xüsusiyyətləri ön plana çıxardığı üçün uğursuz olmuşdur. T.Kolinsin qrammatikanı önə çıxarmasını dəstəkləyən Stefen Qeler bu məsələdə biraz irəli gedərək cümlənin yenidən qurulması fikrini irəli sürür. Semantik

² Baker, A. Parallelism: England's contribution to Biblical studies // The Catholic Biblical Quarterly, – 1973, 35 (4), – p. 431.

³ Jakobson, R. Language in Literature. – Cambridge, MA: Harvard University Press, – 1987. – p. 70.

paralelizmlər bilməyinə baxmayaraq S.Qellerin tədqiqatının əsası qrammatik paralelizm olur. Eduard Qrinsteyn T.Kolins, S.Qeller və digər tədqiqatçılardan irəli gedərək qrammatik paralelizmi əsas hesab edir. E.Qrinsteynin fikrincə, qrammatik paralelizm semantik məzmunundan asılı olmayan sintaktik quruluşun təkrarıdır.⁴

K.Abdullayev Azərbaycan dilində paralelizmin müfəssəl izahını vermiş, “Dədə-Qorqud” boyları əsasında apardığı tədqiqatlarla paralelizmin növlərini fərqləndirmiş və paralelizmə dair nəzəri bilikləri geniş araşdırmışdır.⁵ Bundan başqa Ə.Abdullayev Azərbaycan dilinin quruluşunu əsas götürərək qrammatik paralelizmdən, onun tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə olmasından bəhs etmişdir.⁶

M.Adilov təkrarlar sisteminə əsaslanaraq sintaktik paralelizmləri araşdırmış⁷, K.Vəliyev isə sintaktik paralelizmdən bəhs etdiyi əsərində bu sahədə bir çox dilçilərin fikirlərini ümumiləşdirmişdir.⁸ Bununla yanaşı K.Vəliyevin Oğuz eposunun tədqiqi məsələlərində ilk dəfə olaraq formul nəzəriyyəsi tətbiq edir. Onun bu araşdırmalarını tədqiq edən dilçi X.Ağaverdi K.Vəliyevin Oğuz eposunun poetik sistemi haqqında söylədiklərini fonetik (alliterasiya), morfoloji (morfələrin təkrarı), leksik (qoşa sözlər, anafora, epifora) və sintaktik (ritmik-sintaktik paralelizm) səviyyədə ümumiləşdirərək geniş şərhini vermişdir.⁹

⁴ Berlin, A. Grammatical aspects of Biblical parallelism // Hebrew Union College Annual, Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, – 1979, – vol. 50, – p. 17–43.

⁵ Абдулла, К. Синтаксический параллелизм (на материале древне-огузского памятника “Книга моего Деда Коркута”): Диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, – Москва, – 1976.

⁶ Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 368 s.

⁷ Adilov, M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar / M.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 3. – 2019. – 416 s.

⁸ Vəliyev, K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi / K.N.Vəliyev. – Bakı: ADU mətbəəsi, – 1981. – 76 s.

⁹ Ağaverdi, X. Kamil Vəli Nərimanoğlunun araşdırmalarında Oğuz eposunun tədqiqi məsələləri // – Bakı: Akademik Tarix və Düşüncə jurnalı, – c.4. № 11. – 2017. – s. 178- 190.

I fəslin *“Paralelizmə diaxronik və sinxronik yanaşma”* adlanan ikinci paraqrafı linqvistik paralelizmin istifadəsinə diaxronik və sinxronik olmaqla iki aspektdən yanaşılmasından bəhs edir. Linqvistik paralelizmin poeziyada əsrlər boyu keçdiyi yollara nəzər saldıqda onu diaxronik aspektdən tədqiq etmiş oluruq. Lakin paralelizmlə bağlı bəzi sualların cavablarını tapmağa sinxronik tədqiqat daha çox kömək edir. F.Sössür və ondan sonrakı dilçilər hesab edirdilər ki, sırf diaxronik yanaşma dilin əsl mahiyyətini açmağa yaramır. F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında sinxronik tədqiqatın mahiyyətini açaraq yazır: “Sinxron tədqiqatlar dilin müəyyən zaman kəsiyində durumunu, sistemini və strukturunu öyrənir. Məsələn, XII əsr Azərbaycan dilini obyekt olaraq seçdikdə bizi bu dilin IX və XIV əsrlərdə necə olması maraqlandırır”.¹⁰

Paralelizmin araşdırılmasına diaxronik və sinxronik yanaşma göstərir ki, paralelizmin ilk tənqidi araşdırmaları İncilin XVIII əsrdəki tədqiqatı dövrünü əhatə edir. İngilis dilində dilçilər Bibliyadakı dini məzmunlu mətnləri daha çox araşdırmış, sonralar araşdırmalarının istiqamətini dəyişərək dini məzmunlu olmayan ədəbi mətnlərə müraciət etmişlər. Azərbaycan dilində araşdırmalar isə bu istiqamətdə getməmişdir. Paralelizmi tədqiq edən dilçi alimlər ilk olaraq şifahi xalq ədəbiyyatında nümunələrinə xüsusilə də, “Dədə Qorqud” dastanında, daha sonra isə yazılı ədəbiyyatda əksini tapan paralelizm nümunələrini tədqiq etmişlər. Hər bir sait və samitin assonans və alliterasiyanın poetik kateqoriyaları ilə əlaqəli işlənməsi, ən əsası isə bu kateqoriyaların hamısının müəyyən bir sintaktik bütöv daxilində olmaqla səslərin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təkrarları bu epos üçün spesifik olub o dövrün poeziyasında paralelizmin ən yüksək səviyyədə işlənməsinə aid bariz nümunələrdir. Eposda Bamsı Beyrək, Dəli Dondar, Alp Aruz kimi adlar belə alliterasiya yaradaraq yadda qalan səslənişi ilə seçilir. Aşağıda “Dədə Qorqud” eposundan olan nümunəyə nəzər salaq:

“Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz.

Qız anadan görməyincə öyüd almaz.

¹⁰ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mürtəcim, – 2013. – s. 45.

*Oğul atandan görməyincə süfrə açmaz”.*¹¹

Bu nümunə mübtəda + zərflilik + tamamlıq + xəbər komponentlərindən ibarət sintaktik paralelizm nümunəsi yaradır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif dövrlərə aid poeziya nümunələrinə nəzər saldıqda hər iki dilə xas olan xüsusiyyətlərin paralelizmin işlənməsində öz spesifikliyini göstərməsinə şahid oluruq. Diaxronik yanaşmada dil quruluşlarının müxtəlifliyi, dildaxili və dilxarici amillərin poeziyanın dilinə təsiri nəzərə alındığı halda, sinxronik yanaşmada hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin poeziyada əksini tapması və bunun linqvistik paralelizmin işlənmə məqamlarına təsir formaları nəzərdən keçirilmişdir.

Paralelizm nümunələrinə tarixi yanaşma müxtəlif dövrlərdə paralelizmin fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Məlum olur ki, paralelizm şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq sənəti kimi şifahi nitqdə təzahür edən poetik nümunələrdə daha qabarıq hiss olunur. Bu isə onun səslənmədə olan intonasiya, ritmiklik, qafiyə və səs ahəngləşmələri ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür. Paralelizmin ilk əvvəl dini məzmunlu mətnlərdə araşdırılması da xalqın dünyagörüşü, dini etiqadları və dövrün tələbləri ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

I fəslin üçüncü paragrafı ***“Paralelizmin linqvopoetik mahiyyəti və funksional xüsusiyyətləri”*** adlanır. Poeziya işə düşdükdə, paralelizm də sinxron şəkildə reallaşır. Şeir və nəsr arasındakı fundamental fərqlərdən biri poetik mətnə formal xüsusiyyətlərin müntəzəm təkrarlar əsasında nizamlanmasıdır. Bu baxımdan paralelizm bədii mətnin daxili ritmik arxitekturasını tənzimləyən əsas mexanizmdir. Bu tədqiqatda “paralelizm” və “paralellik” anlayışları differensiasiya olunur: paralelizm dilçilikdə konkret struktur, qrammatik və linqvopoetik mexanizmi ifadə edən elmi-nəzəri kateqoriya, paralelizm isə simmetriklik, uyğunluq və eynilik prinsiplərini ehtiva edən daha geniş, təsviri-illüstrativ anlayış kimi qəbul edilir.

Paralelizmin linqvopoetik funksiyaları bədii mətndəki estetik və semantik yükün açılmasında həlledici rol oynayır. İngilisdilli dilçilikdə bu sahədə qismən araşdırmalar aparılsa da, Azərbaycan

¹¹ Kitabı-Dədə Qorqud / tərt. ed. K.Abdulla – Bakı: TEAS Press, – 2016. – s. 206.

dilçiliyində paralelizmin funksional sistemi hələ də kompleks tədqiqata ehtiyac duyur. Tədqiqatımızda bu funksiyalar *fundamental (əsas)* və *törəmə (ikincili)* olmaqla iki qrupda təsnif edilir. Fundamental funksiyalar mətnin struktur bütövlüyünü və yaddaşda qalmasını təmin etdiyi halda, törəmə funksiyalar bədii obrazın emosional-ekspressiv çalarlarını gücləndirməyə xidmət edir. Paralelizmin əsas funksiyaları sırasında poetik, strukturlaşdırıcı və semantik əlaqələndirmə funksiyalarını göstərmək olar. Paralelizmin törəmə funksiyalarına gəldikdə isə dilçiliyin əsas funksiyaları olan fatik, emotiv, konnotativ və referentiv funksiyaları paralelizmin də interpretasiyası zamanı müşahidə edilir. Bunlarla yanaşı paralelizmin digər özünəməxsus törəmə funksiyaları da mövcuddur.

Beləliklə, paralelizmin linqvopoetik tədqiqi onun bədii mətnin struktur-semantik nizamını tənzimləyən universal mexanizm olduğunu təsdiq edir. Müəyyən edilmişdir ki, paralelizmin fundamental funksiyaları (poetik, strukturlaşdırıcı, semantik) mətnin kompozisiya bütövlüyünü təmin edir, törəmə funksiyalar (konativ, ekspressiv, mnemonik) isə nitqin pragmatik təsir gücünü artırır. Bu proses yazılı nitqdə əsasən leksik-sintaktik simmetriya və semiotik qarşılıqlılıq vasitəsilə, şifahi nitqdə (xüsusilə folklor nümunələrində) isə intonasiya və səs ahəngləşməsi əsasında reallaşır.

I fəslin dördüncü paragrafi ***“Paralelizmdə simmetriya prinsipləri və kanonik paralelizm”*** adlanır. Paralelizmin semantik-struktur komponentlərinin sintaktik təşkilinin əsasında simmetriya prinsipi durur. Ümumi planda simmetriya strukturun hansısa dəyişikliklərinə nisbətən invariant kimi çıxış edir. Sintaktik paralelizmin vəhdəti zamanı simmetriya özünü onun komponentlərinin struktur təşkilində büruzə verir. “Simmetriya” anlayışı “asimmetriya” məfhumu ilə əlaqəlidir, yəni simmetriya öz məzmunu və mənasını asimmetriya vasitəsilə açır: asimmetriya simmetriyanın dəyişməsinin və pozulmasının nəticəsi kimi çıxış edir. Simmetriya paralelizmin struktur quruluşunun vizuallaşdırılmasıdır.

Tədqiqatlarda bədii mətndə simmetriyanın güzgüvari, məcazi və vintli tipləri fərqləndirilir və ingilis dilində əks paralelizmin növləri hesab olunur. Simmetriya həm *sintaktik*, həm *semantik*, həm də *fonetik* səviyyədə müşahidə olunur. Sintaktik simmetriya

mübtəda-xəbər, zərflək-tamamlıq kimi elementlərin ardıcılığının eyni quruluşda təkrarı ilə estetik harmoniya yaradır. Semantik (məna) simmetriyası Sinonim (fikri fərqli sözlərlə dərinləşdirmək), antitetik (ziddiyyət və kontrast yaratmaq) və ya sintetik (fikri pilləli şəkildə inkişaf etdirmək) modellər üzrə qurulur. Ritmik simmetriya isə heca vəznində misraların ölçü bərabərliyi, əruzda təfilələrin təkrarı, habelə alliterasiya və assonans vasitəsilə səs və vəzn səviyyəsində reallaşır.

Poeziyada paralelizmin simmetrik quruluşu, təkrar və nizam vasitəsilə bədii mətni ahəngdar, ritmik və inandırıcı edir, oxucunun qavrayışını və emosional yaddaşını gücləndirir; simmetriya paralelizmin əsas prinsiplərindən biri olaraq poetik mətnin ritmik-semantik bütövlüyünü möhkəmləndirir, fikirləri vurğulayır, estetik zövq yaradır və paralelizmin linqvopoetik xarakterini ortaya qoyur. Sistematik quruluşu isə kanonik paralelizmlərin öyrənilməsinə tələb edir: Azərbaycan dilində paralelizmlər əsasən sistematik və vahid formada olub, dil səviyyələrinin qarşılıqlı vəhdəti ilə yaranır; beləliklə, fonetikadan makrokompozisiyaya qədər bütün səviyyələrdə elementlər müqayisəyə açıq olur. Təsədüfi paralelizmlər isə ingilis poeziyasında daha çox rast gəlinir, yəni ardıcıl misralarda deyil, fərqli misralarda təsədüfi meydana çıxır.

Azərbaycandilli poeziyada paralelizmin daha sistematik növü olan kanonik paralelizm nümunələrinə daha çox rast gəlinir. Jakobsonun tərifinə görə kanonik paralelizm müəyyən bir poetik əənədə (xüsusən də şifahi əənələrdə və qədim poeziyada) bənzərliyin məcburi və ya çox yüksək ehtimalla istifadə edildiyi paralellik növüdür.¹² Kanonik paralelizm isə misralar arasında sintaktik, qrammatik, leksik və semantik tam uyğunluq təmin edən paralel quruluş modelidir; xarakterik cəhətləri sabit sintaktik forma, qrammatik və leksik paralellik, məna harmoniyası və kompozisiya simmetriyasıdır.

*Birinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹³

¹² Jakobson, R. Selected Writings. Volume I: Phonological Studies.– Gravenhage: Mouton, 1962, – 678 p.

¹³ İddiaçının avtoferatın sonunda təqdim olunmuş əsərlərinin siyahısında: № 1; 10; 13; 19; 20; 21.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Azərbaycan və ingilis dillərindəki bədii mətnlərdə paralelizmin təsnifat prinsipləri və təzahür formaları” adlanır. Bu fəsil dörd paragrafdan ibarətdir.

“*Paralelizmin lingvopoetik təsnifat prinsipləri*” II fəslin birinci paragrafında paralelizmlərin müxtəlif təsnifat prinsipləri əks olunmuşdur. Paralelizmin dilçilik modelini qurmağa kömək edən və paralelizmə dilçiliyin müxtəlif səviyyələrində, yəni tək cə sintaktik deyil, fonoloji, leksik və morfoloji səviyyələrdə yanaşmaqla təsnifini verməklə paralelizmin dərinədən öyrənilməsinin labüd olması qeyd edilmişdir.

II fəslin birinci paragrafı bir bənddən ibarətdir: 1. “*Xiazm: paralel və simmetrik quruluşun spəsifik forması*”. Bu bənddə verilən iki və ya daha artıq bədii element əks sıra ilə düzüləklə yenidən təqdim edilən xiazmdan bəhs edilir. Ritorik ahəngdarlıq yaratmaq üçün istifadə olunan xiazm ana mövzu üzərində qurulan iki və daha artıq paralel misralardan ibarət bədii formadır.

II fəslin ikinci paragrafı “*Paralelizmin lingvopoetik xüsusiyyətlərinin interpretasiyası*” adlanır. Burada hər iki dilə məxsus poetik nümunələrdəki paralel quruluşun müxtəlif təzahür formalar araşdırılmışdır. İkinci fəslin ikinci paragrafının birinci bəndi olan “*Paralelizmin interpretasiyasında deviasiya (sapma) hadisəsi*” dil vahidlərinin normalardan kənara çıxması kimi xarakterizə olunan deviasiyaların mətndə paralelizmi necə gücləndirdiyi elmi şəkildə əsaslandırıldığı halda, ikinci bəndi olan “*Paralelizmin interpretasiyasında təkrarların rolu*” paralelizmin interpretasiyası zamanı o təkrarlardan fərqləndirilir.

“*Müəllif üslubunda paralelizmin rolu*” adlanan üçüncü paragrafında hər iki dilə məxsus nümunələr gətirməklə müəlliflərin dil və üslub xüsusiyyətlərində paralelizmin rolundan bəhs edir. Nümunələrdən gəlinən nəticəyə əsasən müəlliflərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin doğru seçimi onların əsərlərini oxunaqlı edir. Paralelizm də müəllif üslubunun oxunaqlı olması baxımında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şair eyni ahəngdə verdiyi sözlərin eyni səviyyədə önəmli olduğuna işarə edir. Müəllif nə qədər çox paralel quruluşdan istifadə edirsə, üslub və dil xüsusiyyətləri ilə bir o qədər seçilir.

II fəslin dördüncü paragrafı ***“Paralelizmin şeirin struktur və ritmik əsasında rolu”*** adlanır. Poeziyada hər şeir növünün özünün bir qanunauyğunluğu və hər qanunauyğunluqda isə sintaktik, leksik, fonoloji və morfoloji səviyyədə sistemləşmiş bir quruluşun şahidi oluruq. Məhz bu qanunauyğunluqlara tabe olan quruluş bizi paralelizmə yönəldir.

II fəslin dördüncü paragrafının birinci bəndi ***“Metrik sistem və vəzn paralelizmin struktur mexanizmi kimi”*** adlanır. Şeirin misraları arasında qafiyəli quruluş yaradan ölçü şeirdə özünü müəyyən sırada növbələşən xüsusi quruluşu və ya ardıcılığı ilə də göstərə bilər. Ölçünün Azərbaycan və ingilis poeziyasında müxtəlif xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Azərbaycan dilində heca, əruz və sərbəst vəznlərdən istifadə olunduğu, onların da öz növbəsində müxtəlif bölgü, təqti, qafiyə və formaları olduğu halda, aksentual dil olan ingilis dili tamam başqa metrik quruluşa əsaslanır.

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹⁴

Dissertasiyanın üçüncü fəslı ***“Azərbaycan və ingilis dillərindəki bədii mətnlərdə paralelizmin linqvopoetik reallaşma səviyyələri”*** adlanır. Bu fəsil beş paragrafdan ibarətdir.

III fəslin birinci paragrafı ***“Fonoloji səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri”*** adlanır. Bu hissədə poeziyada səslərin mexaniki təkrarı deyil, fonemlərin distinktiv (fərqləndirici) əlamətlər üzrə mətnə nizamlı paylanması və struktur mövqə simmetriyası yaratması tədqiq olunur. Səslərin həm funksional təkrarı, həm də onların artikulyasiya özəllikləri bədii mətnə vahid struktur vahidləri formalaşdıraraq paralelizmin reallaşma mexanizmini tamamlamasından bəhs edilir. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan poeziyasında fonoloji səviyyədə formalaşan bu cür uyğunluqlar poeziya mətnində estetik bütövlüyün yaranmasına xidmət edir. Səs səviyyəsindəki bu nizamlılıq paralelizmin yalnız sintaktik deyil, həm də səs təşkilinə əsaslanan çoxsəviyyəli mexanizm olduğunu nümayiş etdirir. Alliterasiya, assonans, konsonans, pararaym və tərs qafiyə

¹⁴ İddiaçının avtoreferatın sonunda təqdim olunmuş əsərlərinin siyahısında: № 5; 12; 15; 16.

kimi hadisələr sintaqmatik və paradiqmatik səviyyədə təhlil edilərək, qafiyə sistemlərinin tipoloji fərqləri və Azərbaycan poeziyasına xas olan **rədif** fenomeninin spesifikasiyası müəyyənləşdirilir.

III fəslin birinci paragrafının ilk bəndi **“Fonoprosodik müstəvidə paralelizmin reallaşma mexanizmləri”** mövzusunda olub fonoloji paralelizmin seqmentüstü vahidlərlə (vurğu, ton, kəmiyyət, pauza, intonasiya) vəhdəti və dillərin daxili ritmik quruluşundan irəli gələn köklü tipoloji fərqlər aşkar edilir. Müəyyən olunur ki, ingilis dili vurğu-zamanlı sistem olduğu üçün burada paralelizm vurğulu hecalar arasındakı zaman bərabərliyinə (**izoxronizm**) əsaslanır. Azərbaycan dili isə heca-zamanlı quruluşa malik olduğundan, prosodik paralelizm heca sayı və sintaqma uzunluğunun bərabərliyi (**izossillabizm**) ilə sabit sezuraya (duraqlara) söykənən pauza-temporal bölgü üzərində qurulur.

III fəslin ikinci paragrafı **“Morfoloji səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu hissədə bədii mətnədə paralelizm sadəcə formal şəkilçi təkrarı kimi deyil, qrammatik kateqoriyaların (zaman, şəxs, kəmiyyət, hal) mətnədə simmetrik paylanması və nizamlanması prosesi kimi tədqiq olunur. Tipoloji tədqiqat zamanı aqqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində bu proses morfemlərin xətti düzülüşü (sabit affiksasiya) üzərində qurulduğu halda, analitik tipli ingilis dilində həm xətti (suffiksasiya), həm daxili (fleksiya), həm də funksional-analitik vahidlərin (sözönlər, köməkçi sözlər) sinerjisi ilə reallaşır. Məsələn, Şekspirin “Otello” əsərindəki məşhur *“I kissed thee ere I killed thee”* misrasında da morfoloji təkrar əsasında yaranan paralelizm mövcuddur.¹⁵ Burada keçmiş zaman şəkilçisi *-ed* morfemi təkrarlanaraq morfoloji təkrar əsasında paralelizm yaranır.

Mətnədə daşıdıqları qrammatik funksiyaya və aid olduqları nitq hissələrinə görə morfoloji səviyyədə paralelizmlər substantiv, adyektiv, numerativ, prenominal, adverbial və verbal olmaqla təsnif edilərək hər iki dilin materialları əsasında qarşılıqlı təhlil olunur.

III fəslin üçüncü paragrafı **“Leksik səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri (omonim, sinonim və antonim vahidlər**

¹⁵ Shakespeare, W. Othello. – New York: The Hungry Minds, –2000. – s. 194.

əsasında)” adlanır. Burada hər iki dildə mövcud olan paralellərin sinonim, antonim, omonim və başqa formalarda semantik əlaqəyə girərək paralel konstruksiyalar əmələ gətirməsi hallarının qiymətləndirilməsi və bu dillərdə oxşar və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması da nəzərə alınsa, fikrimizcə, bu məsələyə yeni bir yanaşma olar. Hər şeydən əvvəl bu kimi halların öyrənilməsində dilin linqvopoetik özəlliklərinin nəzərə alaraq müxtəlif tədqiqatlar aparmaq zəruridir. Leksik paralelliyi sinonim leksik münasibətlərlə yanaşı, antonim və omonim münasibətlər çərçivəsində də araşdıraraq məsələyə linqvopoetik nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq önəmlidir.

III fəslin dördüncü paraqrafı ***“Semantik səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri və məna assosiasiyaları”*** adlanır. Burada bədii mətnin dərin qatı olan semantik paralelizm və onun formalalaşdırdığı assosiativ zəncirlər qarşılıqlı tipoloji müstəvidə tədqiq olunur. Müəyyən edilir ki, bu səviyyədə paralelizm formal-struktur eyniliyə deyil, müxtəlif dil vahidlərinin eyni konseptual sahəni aktivləşdirməsinə əsaslanır. Tədqiqat zamanı semantik paralelizmin struktur-funksional realizasiya modelləri aşkarlanmışdır: eyni semantik dominantın fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunduğu izosemantizm və hiponimiya əsaslı semantik konvergensiya modelləri konseptual fəlsəfi yükün intensivliyini artırır; zidd məna sahələrinin paralel təqdiminə əsaslanan semantik polyarizasiya (antiteza) sosial münasibətlərin bolluğu və yoxluğu, eləcə də zaman və idrak müstəvisindəki ziddiyyətlər üzərində aforistik dəqiqlik və tragik paradoks formalaşdırır; bu qarşıdurma bəzən üfüqi və şaquli koordinatlarla məkansal paralelizm xarakteri daşıyır. Eyni zamanda, paralel inkar konstruksiyalarının təkrarı üzərində qurulan semantik proqressiya fikrin ontoloji, idraki və emosional səviyyələrdə pilləli inkişafını təmin edir; konkret fiziki hərəkət semantikasının mücərrəd məna laylarına süzülməsi isə semantik diffuziya hadisəsinə şərtləndirir. Mətnə üfüqi və şaquli bağlayıcılar sistemi vasitəsilə mənfi qiymətləndirmə daşıyan aksioloji paralelizm, nidaların və sözönülü konstruksiyaların vahid funksional məqsədə xidmət etməsi isə duyğunun dinamik artım trayektoriyasını təmin edən psixoloji paralelizm kimi əsaslandırılır.

III fəslin sonuncu paragrafı **“Sintaktik səviyyədə paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri”** adlanır. Məlumdur ki, sintaktik paralelizm Azərbaycan və ingilis dillərinin qədim abidələrində, folklor nümunələrində, klassik və müasir bədii ədəbiyyatlarında işlənir. Əksər nəzm əsərlərində sintaktik paralelizm nümunələrini görmək mümkündür. Sintaktik paralelizmin tərif və təsnifatlarında müəlliflər onun müxtəlif əlamətlərini əsas götürmüşlər. Belə ki, K.Vəliyev binarlıq prinsipini əsas tutaraq sintaktik paralelizmlərin bölgüsünü aparır və dil-nitq (normativ-üslubi), cümlədaxili və ya mətdəxili, tam-yarımçıq paralelizm, ortaq sözü- ortaq sözsüz paralelizm, düz-əks paralelizm növlərini fərqləndirir.¹⁶ Bundan başqa K.Abdulla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları əsasında apardığı araşdırmalarda sintaktik paralelizmin “pilləli” kimi adlandırma biləcəyimiz növünü qeyd etmişdir.¹⁷

Paralel sintaksis, sintaktik quruluş və ya konstruksiya terminləri sintaktik paralelizm anlayışı ilə yanaşı işlənir. Bu terminlərin hər birində paralelizmin quruluşu məsələsi əsas götürülür. Biz isə bölgünü paralelizmin dilin bütün səviyyələrində təzahürünü nəzərə alaraq vermək istərik. Onun söz birləşməsi (və ya sintaqm) və cümlə səviyyəsində təzahür formaları mövcud olduğu üçün bölgünü bu prinsipi nəzərə alaraq aparmaq doğru olar. Bu aspektdən sintaktik paralelizmlərin sintaktik səviyyədə yəni sintaqm və cümlə səviyyəsində təsnifini vermək mümkündür. Elə bu səbəbdən bu paragrafı təsnifatımıza uyğun olaraq iki bəndə bölmüşük.

III fəslin sonuncu paragrafının ilk bəndi **“Sintaqmatik bütövlərdə sintaktik paralelizm”** adlanır. Bu paragrafda xüsusi vurğuya malik olub bir-birindən kiçik fasilələrlə ayrıldığı üçün ritm-intonasiya vahidi hesab edilən sintaqmın paralellik yaratması xüsusiyyətindən bəhs edilir. Şeir in hissələrini təşkil edən sintaqmlar predikativ, atributiv, obyekt, subyekt və relyativ əlaqələr əsasında

¹⁶ Vəliyev, K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi / K.N.Vəliyev. – Bakı: ADU mətbəəsi, – 1981. – s. 46.

¹⁷ Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / tərt. ed. T.Hacıyev – Bakı: Öndər, – 2004. – s. 287.

qurula bilir. S.Vurğunun “Onu görürkən” şeirində xüsusi işarə ilə ayrılmış sintaqmları nəzərdən keçirək:

“Alovlan /, ey könül /, yenə alovlan!

Bu gün / lap dəyişib / o günkü canan.

Dilbər in / yorulub / səyahətindən,

Düşübdür/ o keçən / tərəvətindən”.¹⁸

Bu nümunədə fasilə ilə ayrılmış sintaqmalar xüsusi işarə ilə göstərilmişdir. Şeirdən nitq təqti, ritm və intonasiyanın sintaqmların müəyyən edilməsində nə qədər vacib olduğu aydın görünür. Həmçinin sintaqmın fonem, söz, qrammatik söz birləşməsi və cümlə kimi seqmentləri özündə ehtiva etməsi paralelizmin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahür etməsi barədə fikrimizi təsdiq edir və bu əsasda bölgü aparmağa əsas təşkil edir.

“Cümlə strukturunda sintaktik paralelizm” adlanan III fəslin sonuncu paraqrafının ikinci bəndi cümlə səviyyəsində sadə və mürəkkəb cümlələrin paralel strukturu yaratma yolları göstərilmişdir. Mürəkkəb cümlələrdə paralellik özlüyündə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət konstruksiyalar şəklində qurula bilər. Yaxud mürəkkəb cümlənin paralelliyini ikinci dərəcəli üzvlərin işlənməsinə görə də müəyyən etmək olar. Sintaqmatik əlaqəyə girən paralel komponentlər iki və daha çox cümlə üzvünün təkrarı ola bilər. Belə konstruksiyalarda mübtədalar daha çox komponentdaxili əlaqələrlə bağlı olur və onların xəbərlə bilavasitə əlaqələri bunun nəticəsində minimuma enir. Bu tipli əlaqənin zəifləməsi isə nəticə etibarilə tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasına xas olan bütövlüyü pozur.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹⁹

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Diaxronik və sinxronik təhlil paralelizmin dini-folklorik köklərdən müasir ədəbi diskursa qədər təkamülünü, fərqli dil

¹⁸ Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun, tərt. ed. A.Salmansoy – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 62.

¹⁹ İddiaçının avtoreferatın sonunda təqdim olunmuş əsərlərinin siyahısında: № 2; 3; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 11; 14; 17; 18.

ailələrində bədii mətnin daxili nizamını təmin edən universal struktur sabiti olduğunu sübut edir. Bu fenomen şifahi xalq ədəbiyyatı, aşırıq sənəti kimi şifahi nitqlərdə təzahür edən poetik nümunələrdə daha qabarıq hiss olunur. Bu isə onun tələffüzə xas intonasiya, ritmiklik, qafiyə və səs ahəngləşmələri ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür. Başqa sözlə, yazılı nitqdə paralellik əsasən sintaktik və leksik vasitələrlə, şifahi nitqdə isə prosodik komponentlər və səs ahəngləşmələri vasitələri ilə tamamlanır.

2. Paralelizmin struktur-semantik təşkili simmetriya prinsipinə əsaslanır; burada formal eyniyyət struktur daxilindəki funksional sapmalarla (asimmetriya) vəhdət təşkil edir. Tam və natamam paralelizm anlayışları simmetriya–asimmetriya münasibətləri əsasında dəqiqləşdirilmiş, kanonik paralelizm isə sabit sintaktik model, qrammatik uyğunluq və leksik-semantik harmoniya kimi səciyyələndirilmişdir. Simmetriya prinsipləri mətndə həm statik balans, həm də dinamik inkişaf yaradır. Azərbaycan poeziyasında dilin iltisacı quruluşu və şifahi xalq yaradıcılığından gələn güclü ənənə sayəsində daha normativ və sistematik paralel strukturlara meyillidir, yəni burada kanonik paralelizmlər geniş işlənir. İngilis dilində isə təsadüfi paralelizmlər üstünlük təşkil edir.

3. Paralelizm yalnız formal təşkili ilə məhdudlaşmayan, struktur-semantik və funksional bütövlüyü təmin edən universal poetik mexanizmdir. Paralelizmin fundamental funksiyaları bədii mətnin kompozisiya sabitliyini, ritmik bütövlüyünü və ideya sistemini təmin etdiyi halda, törəmə funksiyaları isə nitqin emosional, təsiredici və yaddaşda qalma potensialını gücləndirir.

4. Paralelizm dilin fonetik qatından bədii mətnin ümumi struktur-semantik bütövlüyünə qədər müxtəlif səviyyələri əhatə edir. Paralelizmin linqvopoetik təsnifatı dilin fonoloji, leksik, morfoloji, semantik və sintaktik səviyyələri üzrə iyerarxik bir sistem təşkil edir. Bu fenomenlə bağlı tədqiqatlar sübut edir ki, paralelizmin təzahür formaları universal dil qanunauyğunluqlarına tabe olsa da, hər dilin özünəməxsus imkanları daxilində spesifik formalarda realizə olunur.

5. Paralelizmin interpretasiyasının dilin tipoloji quruluşu ilə birbaşa bağlılığı əsaslandırılmışdır. Sabit söz sırasına malik ingilis dilində paralelizm struktur sabitliyi və məntiqi konseptuallığı ön

plana çıxardığı halda, inversiya imkanları olan Azərbaycan dilində bu fenomen emosional-ekspressiv yükün artırılmasına və lirizmin güclənməsinə xidmət edir. İnterpretasiya zamanı anafora, epifora, simploka, asindeton və sindeton kimi ritorik fiqurların bədii mətnin həm semantik, həm də ritmik bütövlüyünü nizamlayan strateji komponentlər olduğu sübut olunmuşdur.

6. Paralelizm dilin normativ qaydalarından şüurlu yayınma olan deviasiya ilə vəhdətdə çıxış edərək oxucu qavrayışının avtomatlaşmasını pozur. Struktur daxilində baş verən sapmaların paralel konstruksiyalar vasitəsilə sistemləşdirilməsi mətndə *ekstra-qaydalılıq* yaradaraq bədii təsir gücünü maksimuma çatdırır.

7. Poeziyada metrik sistem və vəznin paralelizmin fundamental struktur mexanizmi olduğu əsaslandırılmışdır. İngilis poeziyasında dominant olan aksentual-sillabik sistem vurğu və heca kəmiyyətinin nizamlı növbələşməsi vasitəsilə ritmik paralellik yaratdığı halda, Azərbaycan poeziyasında heca (sillabik) və əruz (kvantitativ) vəznləri misraların heca sayı və daxili bölgüləri vasitəsilə mürəkkəb fonoprosodik simmetriya formalaşdırır. Əgər metrik ölçü mətnə daxili nizamı təmin edirsə, paralelizm misralar arasında sintaktik və semantik dialoq yaradaraq bu quruluşun məna bütövlüyünü formalaşdırır.

8. Paralelizmin inversiv forması olan xiazm sintaktik quruluş komponentlərinin qarşılıqlı əks sıra ilə düzülməsi nəticəsində yaranır. İngilis poetikasında antimetaboladan fərqləndirilən xiaistik strukturun əhatəli izahına rəğmən, Azərbaycan dilçiliyində bu fenomen daha çox “əks paralelizm” termini daxilində öyrənilmişdir. Xiazmin formaları təsnif edilmiş; bu strukturların mətnə vintlili simmetriya prinsipi ilə ideyanın dinamikasını və emosional gərginliyin artmasını təmin etdiyi aşkarlanmışdır.

9. Paralelizm müəllif üslubunda təsadüfi bədii vasitə deyil, məzmun və ifadənin monistik vəhdətini təmin edən fundamental struktur mexanizmdir. Müəllif üslubunun formalaşmasında paralelizmin rolu monizm, dualizm və pluralizm aspektlərindən araşdırılaraq müəyyən edilmişdir ki, bu strukturlar müəllifin fərdi təfəkkür sistemindən asılı olaraq fərqli ideoloji qayələrə xidmət edir. Monist yanaşmada paralelizm məzmun və ifadənin vəhdətini təmin edərək dramatik və estetik məqsədlərə xidmət edir, dualist və

pluralist yanaşmalarda isə müəllifə eyni məzmunu müxtəlif leksik və sintaktik yollarla təqdim etmək imkanı verir.

10. Fonoloji səviyyədə paralelizm səs ahəngləşməsi vasitəsilə səslərin mexaniki təkrarından struktur elementə çevrilir. İngilis dili üçün qrafem-fonem asimmetriyası səbəbindən paralelizmin transkripsiya (səs) müstəvisində, Azərbaycan dili üçün isə ahəng qanununa söykənən səs polifoniyası daxilində formalaşdığı sübut olunmuşdur. Dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, vurğu-zamanlı ingilis poeziyasında paralelizm əsasən vurğu zirvələrinin simmetriyası (izoxronizm), heca-zamanlı Azərbaycan poeziyasında isə heca kəmiyyətinin bərabərliyi (izossillabizm) və sintaqmatik pauzaların sabitliyi vasitəsilə təmin olunur. Fonoprosodik səviyyədə isə paralelizm səs axınıni nizamlayan, mətndə metrik gərginliyi və ritmik balansı yaradan universal struktur mexanizm kimi müəyyən edilmişdir.

11. Morfoloji səviyyədə paralelizm qrammatik kateqoriyaların simmetrik paylanması vasitəsilə struktur bütövlüyü yaradır. Azərbaycan poeziyasında bu proses aqlütinativ təbiətdən doğan morfo-sintaktik xəttilik (eyni şəkilçilərin ardıcıl təkrarı) ilə, ingilis poeziyasında isə həm suffiksasiya, həm də analitik vahidlərin (sözünü və köməkçi sözlərin) simmetriyası vasitəsilə reallaşır. Morfoloji səviyyədə nitq hissələrinə görə təsnif edilmiş paralelizmin hər bir tipinin (verbal, adyektiv və s.) spesifik linqvopoetik funksiyası əsaslandırılmışdır.

12. Leksik səviyyədə paralelizmin omonim, sinonim və antonim vahidlər əsasında tədqiqi göstərir ki, bu hadisə hər iki dilin bədii sistemində sadə leksik təkrar çərçivəsindən çıxaraq, mətnin daxili simmetriyasını və semantik dərinliyini təmin edən fundamental linqvopoetik vasitədir. Azərbaycan poeziyasında tipoloji quruluşuna görə omoformlar və cinas ənənəsi üstünlük təşkil etdiyi halda, ingilis poeziyasında monosillabik təbiətdən qaynaqlanan omofonik vahidlər intellektual söz oyunları vasitəsilə çoxmənalılıq yaradır. Sinonim paralellər leksik təkrarın qarşısını alaraq üslubi zənginlik təmin etdiyi halda, antonim paralellər isə kontrast, antitezalı effekt və leksik ritm yaradır, mətndə daxili simmetriya və bədii təsirin intensivliyini artırır.

13. Semantik səviyyə bədii mətnin ən dərin qatıdır və burada struktur oxşarlığı deyil, assosiativ əlaqələr və konseptual sahələrin

aktivləşməsi əsas götürülür. İzosemantizm və konvergensiya vasitəsilə yaxın məna sahələrinin bir mərkəzə sıxılması ideya-fəlsəfi yükü artırır. Semantik polyarizasiya zaman-məkan oxu üzrə zidd qütbləri qarşılaşdıraraq bədii mətnə dialektik inkişafı və antitezalı konstruksiyaların konseptual əsasını formalaşdırır. Semantik proqressiya və diffuziya hadisələri isə obrazın çoxqatlılığını və müəllif mövqeyinin aksioloji (dəyər-qiyətləndirmə) tərəflərini sistemləşdirir.

14. Sintaktik səviyyədə paralelizm ritmik-intonasiya karkasını formalaşdıran mərkəzi amildir. Sintaqm səviyyəsində paralelizm təkcə sözlərin xətti düzülüşü deyil, həm də predikativ, atributiv və obyekt-relyativ əlaqə tiplərinin mütənasib təkrarı üzərində qurulur. Bu prosesdə Azərbaycan poeziyasındakı nitq təqti il ingilis poeziyasındakı kayzura (ritmik fasilə) funksional vəhdət təşkil edir. Cümlə səviyyəsində isə paralelliyn bədii sual, nida və elliptik formalar vasitəsilə kommunikativ enerjini tənzimlədiyi, izokolon fiquru vasitəsilə isə kəmiyyət və struktur simmetriyasını təmin etdiyi sübut edilmişdir. İngilis poeziyasında bu struktur fərdi-üslubi seçim (süni tetrakolon və s.) kimi çıxış etdiyi halda, Azərbaycan poeziyasında heca vəzninin daxili qanunauyğunluqları sayəsində təbii izokolon şəklində təzahür edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin tədqiqat tarixi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. № 4, – s. 5-10.
2. Azərbaycan və ingilis dillərində leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I Respublika elmi konfrans, – Bakı: – 20 aprel, – 2018, – s. 116-117.
3. Azərbaycan və ingilis dillərində omonimik leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olunmuş „Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri“

- adlı beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 14-15 may, – 2018, – s. 163-165.
4. Azərbaycan və ingilis dillərində antonimik leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 4, – s. 39-44.
 5. Azərbaycan və ingilis dillərində xiazmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2018. № 4 (108), – s. 11-13.
 6. Azərbaycan və ingilis dillərində sinonimik leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2018. № 2 (106), – s. 146-148.
 7. Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – c. 9. – 2018. № 3-4, – s. 60-64.
 8. Linguopoetic features of morphological parallelism in Azerbaijan and English languages // Научный вестник международного гуманитарного университета. Сер.: Филология. – Одеса: – 2018. vol.1, № 34, – p. 112-115.
 9. Linguo-poetic properties of suffixes that create morphological parallelism in Azerbaijan and English // "Ўзбекистонда хорижий тиллар" scientific methodical journal, – Tashkent: – 2018. № 3 (22), – p. 64-69.
 10. Azərbaycan və ingilis poeziyasında linqvistik paralelizmə diaxronik və sinxronik baxış // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – c. 9. – 2019. № 3, – s. 71-76.
 11. Azərbaycan və ingilis dillərində morfoloji paralelizm yaradan şəkilçilərin linqvopoetik xüsusiyyətləri // Rəsul Rzanın 110-cu il dönümünə həsr olunmuş “Müasir elm və texnoloji innovasiyalar” adlı V beynəlxalq elmi konfrans, – Stokholm: – 25-26 iyul, – 2020, – s. 143-147.
 12. Azərbaycan və ingilis dillərinin ədəbi mətnlərində linqvistik paralelizmin interpretasiyası // II Tokio summiti beynəlxalq elmi konfransı, – Tokio: – 17-19 avqust, – 2020, – s. 130-134.
 13. Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizmin linqvopoetik funksiyalarına yeni yanaşmalar // Fənnlərarası tədqiqat və

- təcrübələrdə inkişaf edən cərəyanlar üzrə III beynəlxalq elmi konfrans, – Nyu-York: – 13-15 noyabr, – 2020, – s. 166-169.
14. Paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında səs ahəngləşməsinin rolu // Sosial elmlər üzrə V beynəlxalq elmi konfrans, – Paris: – 7-8 fevral, –2021, – s. 361-368.
 15. Azərbaycan və ingilis dillərində fonoloji paralelizmlərin yaranmasında ölçünün rolu // – Bakı: Elmi iş jurnalı, – c. 15. – 2021. № 4, – s. 126-129.
 16. Linguopoetic classification of parallelism in Azerbaijani and English // “Theory and practice of science: key aspects” 3rd international scientific and practical conference, – Rome: – 21-22 May, – 2021, № 58, – p. 117-124.
 17. Azərbaycan və ingilis dillərində fonetik paralelizm fonoloji paralelizmdən nə dərəcədə fərqlənir? // – Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies, – 2021. Year 7, Volume 9, – s. 26-31.
 18. Azərbaycan və ingilis dillərində fonoloji paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // – Plovdiv: Научен вектор на Балканите, – c. 5. – 2021. № 2 (12), – s. 21-23.
 19. Parallelism across cultures: A comparative study of Azerbaijani and English approaches // Язык. Культура. Перевод: межкультурная коммуникация в эпоху цифровых технологий: Материалы Международной научно-практической конференции, – Tiraspol, – March 28, – 2025, – p. 3-7.
 20. Symmetry in Parallelism: A Comparative Perspective in Azerbaijani and English Poetry // Eurasian Conference on Language & Social Sciences: Proceeding Book, – Bucharest, – February 6-8, – 2026, – p. 162-165.
 21. Mahirə Nağıqızının poeziyasında paralelizmin linqvopoetik təhlili // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 103 illiyinə həsr olunmuş “Müasir filologiya: problemlər, çağırışlar və hədəflər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: BDU, – 5 may, – 2026, – s. 230-235.

Dissertasiyanın müdafiəsi 9 oktyabr 2026-cı il tarixində saat 16:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1014, S.Rüstəm 33. Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 20 iyul 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.06.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39832 işarə

Tiraj: 100 nüsxə